

DİVÂN-I HARB-İ ÖRFÎ MAHKEMELERİNDE ERMENİ TEHCİRİ YARGILAMALARI*

Ferudun ATA**

ÖZET

Ermenilerin, I. Dünya Savaşı içinde Osmanlı Devleti'ne karşı girişmiş oldukları isyan ve katliam hareketleri, onların savaş alanı dışında bir bölgeye sevk ve iskân edilmelerine yol açmıştır. Devletin, kendi güvenliğini sağlamak için baş vurduğu bu yöntem, içeride ve dışarıda çeşitli eleştirilere sebep olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin, I. Dünya Savaşı'ndan mağlup olarak çıkıp Mondros Mütarekesi'ni imzalamasıyla (30 Ekim 1918), bu eleştiriler daha da artmıştır. Özellikle İtilâf Devletleri, bu sevk işlemini Osmanlı Devleti üzerinde bir baskı unsuru olarak kullanarak, bunu gerçekleştiren İttihat ve Terakki mensuplarının yargılanmalarını istemişlerdir.

Mütareke hükümetleri de, bu baskılar sonucu İstanbul'da ve Anadolu'nun değişik vilâyetlerinde Divân-ı Harb-i Örfî Mahkemeleri kurmuş, İttihat ve Terakki mensuplarına ve o dönemde görev almış kişilere idam dahil ağır cezalar vermiştir.

Bugün, işgal altında ve baskı sonucu kurulan bu Divân-ı Harb-i Örfî mahkemelerinin verdiği hükümler, Ermeni taraftarlarınca istismar edilmek istenmekte ve verilen cezaları, Ermenilerin sevkî sırasında yapıldığını iddia ettikleri sözde "katliamın" bir deliliymiş gibi sunma gayreti içindedirler.

Oysa Divân-ı Harb-i Örfî mahkemelerinin kuruluşu, işleyişi, mahkeme heyetinin yargılama sırasındaki tutumu, Ermeni ve Rum yalancı şahitlerin mahkemedeki ifadeleri ve işgal kuvvetlerinin baskıları, bu mahkemelerin tarafsız bir şekilde ve hukuk kurallarına göre çalışmadığını çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

ANAHTAR KELİMELELER

Divân-ı Harb-i Örfî, Ermeni, Askerî Mahkeme, Yargılamalar, Tehcir.

THE JUDGEMENTS OF ARMENIAN DEPORTATION AT THE MARTIAL COURT

ABSTRACT

The Armenian attempts of massacre and rebellion against the Ottoman Empire at the First World War caused Ottoman to send the Armenian to anywhere out of battlefield and to get them to dwell there. However, that method to which the

* Bu çalışma, Selçuk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) Koordinatörlüğü tarafından 99/071 numara ile desteklenen *Divân-ı Harb-i Örfîler ve Ermeni Tehciri Yargılamaları* adlı doktora tezinin özetidir.

** Arş. Gör. Dr., Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.
E-mail: fata@selcuk.edu.tr

Government referred for its security resulted in lots of critiques both at home and abroad.

The number of critiques increased more and more when Ottoman signed the Armistice of Mondros (30th October 1918) because of being defeated at war. Especially, the Allies regarded sending of the Armenian as a chance to put pressure on Ottoman and requested members of the Union and Progress, who had sent the Armenian, to be tried.

Therefore the governments of armistice founded the Martial Court in Istanbul and in the other Anatolian provinces, then condemned members of the Union and Progress and others who were appointed in that period to various grave punishments, including capital punishment.

Today, Armenian partisans want to abuse the sentences which were passed by the Martial Court, founded under military occupation because of the pressure, and they try to show punishments, given by trials of the Martial Court, as an evidence of so-called Armenian massacre during sending process.

Yet, the foundation of the Martial Court, its function, the attitude of trial committee during judgement, testimonies of liar Greek and Armenian witnesses and the pressures of the Allies clearly show the fact that these trials of the Martial Court did not run impartially according to the judicial laws.

KEY WORDS

Court Martial, Armenian, Military Court, Judgements, Deportation.

GİRİŞ

Ermeniler, Türk idareleri altında buldukları ilk devirlerden itibaren genelde huzurlu bir hayat sürdürmüşlerdir. Selçuklular ve daha sonra Osmanlılar zamanında Türk idarecilerinin ve Türk halkının, Ermenilere karşı göstermiş oldukları hoşgörü ve sağlamış oldukları geniş fırsatlar, Ermeni milletinin kendilerini koruyup geliştirmelerinde önemli bir etken olmuştur. Ayrıca bu durum, Ermenilerin Müslüman halkla iç içe yaşamalarını da sağlamış, günlük hayatta birbirlerinden ayırt edilemeyecek ölçüde kaynaşmışlardır¹.

Osmanlı toplumu içinde, diğer milletlere nazaran, iktisadî, ticarî, mimarî ve sanat yönünden de zengin bir zümreyi oluşturan Ermeniler, özellikle XVIII.

¹ Mehmet Ersan, "Türk Yönetim Tarzı, Ermenilerin Türk İdaresini Kabulü ve Kendilerine Tanınan Haklar", *Uluslar arası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, İstanbul 2001, s. 5-12; Erol Kürkçüoğlu, "Tarihi Süreçte Selçuklu-Ermeni İlişkileri", *Ermeni Araştırmaları, 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, I, Ankara 2003, s. 337-340; Recep Şahin, *Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, İstanbul 1988, s. 30-60; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara 1993, s. 104; Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul 1983, s. 150.

yüzyılın ortalarından itibaren, XIX. yüzyıl ortalarına kadar çok parlak bir devir geçirmişler, âdetâ “*altın devirlerini*” yaşamışlardır².

Ancak Türk-Ermeni ilişkileri, özellikle Osmanlı-Rus savaşından sonra imzalanan Ayastefanos (3 Mart 1878) ve Berlin Antlaşmalarıyla (13 Temmuz 1878) çok ciddi bir dönüm noktasına girmiştir. Bu antlaşmalarla Ermeni meselesi ilk defa uluslar arası bir hüviyet kazanmıştır³. Buna göre; Osmanlı Devleti, Ermenilerin buldukları vilâyetlerde ıslahat yapmayı ve güvenliklerini sağlamayı taahhüt ediyordu. Ancak, devletin Ermenilerle ilgili ıslahat çabaları, emperyalist devletler tarafından bir türlü yeterli görülmemiş ve bu taleplerini Birinci Dünya Savaşı’na kadar sürdürmüşlerdir⁴. Böylece nihai hedefleri Doğu Anadolu’da muhtar bir Ermeni idaresi kurmak olan Ermeniler, Rusya’nın ve batılı devletlerin de destekleriyle 1890 yılından itibaren isyan hareketlerine girişmişler ve devletle mücadeleye başlamışlardır⁵. Kurmuş oldukları Hınçak ve Taşnak cemiyetleri vasıtasıyla ülkenin her tarafında isyana kalkışmışlar ve Bâb-ı âli Baskını, Van isyanı, Osmanlı Bankası baskını gibi çeşitli kanlı olayları tertip etmişlerdir⁶.

Ermeniler, II. Meşrutiyetin ilanı ile ayrılıkçı düşüncelerinden vazgeçtiklerini ve Osmanlı Devleti’nin siyasî bağımsızlığını kabul ettiklerini açıkladysalar da, bu sun’î barış devresi çok kısa sürmüştür. Nitekim, Ermenilerin 1909 yılında Adana’da Müslümanlara karşı yaptıkları katliâm ve daha sonra ülkenin değişik bölgelerindeki ihtilâl hazırlıkları niyetlerini açıkça ortaya koymuştur.

Özellikle I. Dünya Savaşı’nın başlaması ve Osmanlı Devleti’nin bu savaşa dahil olmasıyla, Ermeniler isyan ve ihtilâl çabalarını artırmışlar, savunmasız insanları öldürmeye başlamışlardır. Aldıkları gizli karar gereği de, Osmanlı topraklarına karşı Rus ordusu harekete geçtiği zaman ayaklanacaklar ve silâhları ile birlikte Rus ordusuna katılacaklardı. Ayrıca Rus, İngiliz, Fransız

² Rh. Y. G. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, 1453-1953*, İstanbul 1953, s. 8; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1976, s. 149.

³ Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, 1878-1897*, İstanbul 1986, s. 106.

⁴ Islahat hakkında geniş bilgi için bkz. Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, İstanbul 1993, s. 37-40; Süleyman Beyoğlu, “1915 Tehciri ve Soykırım İddiaları”. *Uluslar arası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, 24-25 Mayıs 2001*, İstanbul 2001, s. 172.

⁵ E. Uras, *Tarihte Ermeniler*, s. 431-441.

⁶ E. Uras, *Tarihte Ermeniler*, s. 431-441; Erdal İlter, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ankara 1999, s. 23-25.

ve İtalyan konsolosları da Ermeni komitelerine para yardımıyla bulunmaktaydı⁷. Bu faaliyetler içerisinde Ermeni Kilisesi de aktif bir şekilde görev üstlenmişti⁸.

Böylece Ermenilerin, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu savaş ortamından da istifade ederek giriştikleri çetecilik ve isyan hareketleri, Osmanlı hükümetini birtakım radikal tedbirler almaya itmiştir. İlk olarak, 24 Nisan 1915 tarihinde bütün vilâyetlere gönderdiği bir tebliğ ile Hınçak, Taşnak ve benzeri Ermeni komitelerinin kapatılmasını ve evraklarına el konulmasını kararlaştırmıştır. Ayrıca, Ermenilerin içeri ve dışarı girip çıkmaları yasaklanmış, Ermeni gazeteler kapatılmış ve İstanbul'da yaşayan Ermenilerden eylemlere katılanlar tutuklanmıştır⁹. Diğer taraftan, seferberliğin başlangıcından beri isyan hareketleri devam ettiği için Zeytun, Maraş ve civarında bulunan Ermeniler önce Konya'ya sevk edilmiş, burada da rahat durmamaları üzerine Halep'in güneydoğusu ile Zor ve Urfa yörelerine sevk edilmeleri kararlaştırılmıştır¹⁰.

Fakat alınan tedbirlere ve Osmanlı Devleti'nin iyi niyetli çabalarına rağmen, Ermenilerin ülke çapındaki isyan ve katliamları hızla devam ediyor, ordu savaşta olduğu için de bu olayları önlemede devlet yetersiz kalıyordu. Bu sebeple, Ermenilerin isyan çıkaramayacak şekilde etkisiz hale getirilmeleri gerekiyordu. Nitekim, 9 Mayıs 1915 tarihinde Bitlis ve Van valilerine gönderilen bir yazıyla, Van ve Bitlis civarındaki Ermenilerin daima isyan ve ihtilâl çıkardıklarından bahisle, güneye doğru sevk edilmesi istendi. 23 Mayıs 1915 tarihli Talat Paşa'nın IV. Ordu Kumandanlığı'na gönderdiği bir talimatla da; Erzurum, Van ve Bitlis vilâyetleri, Adana, Sis (Kozan) ve Mersin şehir merkezleri hariç olmak üzere Adana, Mersin, Kozan ve Cebel-i Bereket sancakları, Maraş sancağı ve Halep vilâyetinin merkez kazası hariç olmak üzere İskenderun, Beylan (Belen), Cısr-i Şugur ve Antakya kazaları dahilindeki köy ve kasabalardaki Ermenilerin boşaltılacağı belirtilmekteydi. Bu Ermeniler, Musul vilâyetinin güneyine, Zor ve Urfa sancaklarına, Suriye vilâyetinin doğusuna ve Halep vilâyetinin doğu ve güneydoğu bölgelerine nakil ve iskân edileceklerdi. İskân bölgelerine varan Ermeniler, mevcut köy ve kasabalarda inşa edilecek evlere veya yeniden kurulacak köylere yerleştirilecekti. Nakil

⁷ Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu, 1914-1923*, Ankara 1991, s. 101-103, Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983, s. 197-200.

⁸ E. İlder, *Ermeni Kilisesi*, s. 54-55.

⁹ S. Beyoğlu, "1915 Tehciri", *age*, s. 173.

¹⁰ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler, (1914-1918)*, Ankara 2001, s. 42; Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri ve Uygulaması*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2003, s. 69.

sırasında her türlü can ve mallarının korunması görevinin mahallî idarecilere ait olduğu, taşınabilir mallarını yanlarında götürebilecekleri belirtilmekte, taşınamayan malların ise ayrıntılı bir listesinin hazırlanarak yed-i emine teslim edilmesi istenmekteydi¹¹. Bununla ilgili işlemler ise daha sonra hazırlanacak talimatnamede açıklanacaktı. Ayrıca sevk edilmelerine karar verilen Ermenilerin, iskân edilecekleri söz konusu bölgelerde yeniden isyan çıkarmamaları için Başkumandanlık 26 Mayıs 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne bir uyarıda bulunmuştur. Buna göre; Ermeniler, gönderildikleri yerlerdeki nüfusun, %10'unu geçmeyecek, göç ettirecek Ermenilerin kuracakları köylerin her biri elli evden çok olmayacak, Ermeni göçmen aileleri seyahat ve nakil suretiyle de olsa ev değiştirmeyeceklerdir¹².

Dahiliye Nazırı Talat Paşa da¹³, 26 Mayıs 1915 tarihinde sadarete bir tezkere göndererek, Ermenilerin sevk edilme gerekçelerini açıklamıştır. Buna göre; Harp mıntıklarına yakın yerlerde oturan Ermenilerden bir kısmı ordunun hareketini güçleştirmektedirler. Askere erzak ve mühimmat naklini zorlaştırmakta ve düşmanla işbirliği yapmaktadırlar. Bir kısmı düşman saflarına katılmaktadırlar. Yurt içinde askerî birliklerimize ve masum halka silâhlı saldırılarda bulunmaktadırlar. Osmanlı şehir ve kasabalarına saldırarak öldürme ve yağmacılık yapmaktadırlar. Düşmanın deniz kuvvetlerine erzak sağlamakta, müstahkem mevkiileri düşmana göstermektedirler¹⁴.

Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın sadarete sunduğu bu tezkereden sonra 27 Mayıs 1915 tarihinde, daha çok "tehcir kanunu" olarak adlandırılan geçici sevk ve iskân kanunu çıkarıldı. 1 Haziran 1915 tarihinde Takvim-i Vekayi'de yayımlanarak yürürlüğe girdi¹⁵.

¹¹ Y. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, s. 48-49; S. Beyoğlu, "1915 Tehciri", *age.*, s. 174; B. Bakar, *Ermeni Tehciri*, s. 72-73.

¹² Y. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, s. 50; K. Gürün, *Ermeni*, s. 213; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990, s. 110.

¹³ Talat Paşa hakkında geniş bilgi için bkz. Hasan Babacan, *Mehmed Talât Paşa 1874-1921, (Siyasî Hayatı ve İcratı)*, (Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Isparta 1999.

¹⁴ Süleyman Beyoğlu, "1915 Tehciri Hakkında Bazı Değerlendirmeler", *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, Yay. Haz. Erhan Afyoncu, İstanbul 2001, s. 210; A. Süslü, *Ermeniler*, s. 111-112; M. Hanefi Bostan, "I. Dünya Savaşı Sırasında Ermenileri İskân Meselesi ve Bazı Gerçekler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Aralık 1988, Sayı, 57, s. 110-111.

¹⁵ Takvim-i Vekâyi'de yayımlanan bu geçici kanun maddeleri şöyledir: 1. Savaş sırasında ordu, kolordu ve tümen komutanları ve bunların müstakil mevki kumandanları, ahali tarafından herhangi bir suretle hükümetin emirlerine, memleket savunmasına, asayişin muhafazasına ilişkin icraatlara muhalefet silâhla saldırı ve mukavemet görürlerse sert şekilde cezalandırmaya yetkili ve zorunludurlar. 2. Ordu ve müstakil kolordu ve fırka kumandanları

Osmanlı hükümeti, bir taraftan sevk kararı alırken, diğer taraftan da Ermenilerin sevk işleminin güvenli ve eksiksiz bir şekilde yürütülmesi için, günün şartları içinde gereken tedbirleri çok ayrıntılı biçimde almış ve uygulamaya koymuştur. Nitekim, 10 Haziran 1915 tarihli talimatnâme ile, sevk edilen Ermenilerin mallarının koruma altına alındığı bildirilmiştir. Buna göre, bir başkan ile biri mülkî, diğeri de maliyeden olmak üzere kurulan “*Emvâl-i Metrûke Komisyonu*”, boşaltılan köy ve kasabalardaki Ermenilere ait malları tespit ederek ayrıntılı biçimde kaydetmiştir. Götürülemeyecek veya bozulacak olan mallar açık arttırma ile satılmıştır¹⁶. Daha sonra, 28 Ağustos ve 7 Ekim 1915 tarihlerinde ayrı ayrı yayımlanan talimatlar ile de, sevk edilen Ermenilerle ilgili tedbirler artırılmıştır. Özellikle, yapılacak işlemlerin daha ayrıntılı biçimde belirtildiği 7 Ekim 1915 tarihli sevk talimatnâmesine göre; iskân mahallerinde ve menzil noktalarında yeteri kadar sevk, iâşe ve ambar memuru bulundurulacak; liva, kaza ve nahiyelerde yapılacak sevk işlemleri ve iaşeden mutasarrıf, kaymakam ve nahije müdürleri sorumlu olacak ve kendilerine bildirilen emirleri yapmak zorunda olacaklar; sevk işlemleri için tayin edilecek memurlara yaptıkları vazifeye göre yevmiye verilecek; sevk işlemi tren ve kara yoluyla gerçekleşecek; tren veya kara yoluyla yapılacak sevkıyat kabileler halinde yapılacak ve kabilelerdeki isimleri, mümkün olmazsa sayıları kaydedilecek; kara yoluyla sevk edilecek kabileler en fazla 1.000 kişiden oluşacak ve her kabileye en az bir sevk memuruyla, yeteri kadar muhafız verilecek. Kafiledaki kadın ve çocukların sayısına göre 150 merkep veya deve verilerek, hasta olanlar ile, kadın ve çocukların dönüşümlü olarak binmeleri sağlanacak. Her kafilenin en az dört günlük yiyeceğini yanında götürmesi ve iki menzil arasında su ihtiyacının karşılanması sağlanacak; Halep’te bir ambar oluşturularak, un satın alınacak ve fırınlar tesis edilecek; mutasarrıflar muhacirin tahsisatından istifade ederek, kendilerine bağlı olan ambarların ihtiyacını karşılayacak; un satın alınmasına ve tedarikine başlanacak; ekmek yapmak için, su olan mahallerle menzil mahallerinde fırın tesis edilecek; her merkez ve konaklama noktasında, en az iki memur ve on muhafız bulunacak; her muhacire yevmiye ve un verilecek; yolculuk sırasında muhacirlerin istirahatı sağlanıp yorgunluğa meydan verilmeyecek; her menzilde sağlık memuru ve ilaç bulundurulup hastalar tedavi edilecek; yolculuk sırasında hastalananlar en yakın menzile götürülecek; Urfa sancağına gönderilecek muhacirler Harran ile Rakka

askerî icablar gereği veya casusluk ve hıyanetlerini hissettikleri köyler ve kasabalar ahalisini tek tek veya toplu olarak başka mahallere sevk ve iskân ettirebilirler. 3. İşbu kanun yayımlandığı tarihten itibaren geçerlidir. 4. İşbu kanunun hükümlerinin yürürlüğünden Başkumandanlık vekili ve Harbiye Nazırı sorumludur. A. Süslü, *Ermeniler*, s. 110-111; B. Bakar, *Ermeni Tehciri*, s. 78.

¹⁶ A. Süslü, *Ermeniler*, 117-121; Y. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, s. 52-53.

arasına iskân edilecek; Zor sancağına gönderilecekler, mutasarrıflıkça belirlenen yerlere iskân edilecekler; Haleb vilâyetinin güney kesiminde daha 10.000 kişinin iskânı düşünüldüğünden gerekli tedbirlerin alınması sağlanacak; iskân edilecek mahaller suyu olan ve arazisi verimli yerler olacak, fakat yerli ahali ile bir sorun çıkma ihtimali olmayan yerler olacak; iskân bölgelerinde karakollar kurularak emniyetleri sağlanacak; şimdilik haneler çadırlar ve barakalardan oluşacağından, kış mevsiminde soğuktan zarar görmemesi için yer seçiminde dikkatli davranılıp soğuk olmayan yerlere iskân yapılması sağlanacak; mutasarrıflar şimdiden çadır teminine başlayacaklar; inşaat işi gibi işlerde yevmiye verilecek muhacirinden istifade edilecek; her aileye yeterli kadar arazi verilip hayvan tedarik ettirilerek ziraatla uğraşmaları sağlanacaktır¹⁷.

Görüldüğü üzere Osmanlı hükümeti, hem kendi iç güvenliğini, hem de sevk ettiği Ermenilerin can ve mal emniyetini sağlamak için son derece önemli tedbirleri uygulamaya koymuş ve herhangi bir sıkıntı çekmemeleri için âzami gayreti de göstermiştir. Bu iş için devlet milyonlarca para masraf etmiştir¹⁸. Savaş ortamına rağmen alınan bu tedbirler, sevk, Ermenileri imha amaçlı yapıldığına yönelik iddiaların mesnetsiz olduğunu ortaya koymaktadır.

Ayrıca hükümet, sevk ve iskân kararını alırken, Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerin tamamını sevk etmemiştir. Toplumun asayişini bozmayanlar, casusluk yapmayanlar, Katolik ve Protestan olanlar, milletvekilleri ve aileleri, asker, subay, askerî doktor, amele taburunda çalışanlar ve aileleri Müslüman ailelerin yanında bulunanlar ve Müslüman olanlar bu nakil olayının dışında tutulmuşlardır¹⁹. Ancak Katolik ve Protestan olanlardan komitelerle bağlantısı olanlar da daha sonra bu sevke dahil edilmişlerdir²⁰.

Hükümet, Ermenileri sevk ederken her türlü tedbiri almasına rağmen, yine de bu nakil sırasında birtakım kayıplar meydana gelmiştir. Genelde bunlar; tifo, dizanteri gibi salgın hastalıklar, soygun ve yağma gibi amaçlarla kafilere yapılan saldırılar, sevk ve iskân kanuna uymayarak güvenlik güçleri ile çatışmaya girmek, ağır iklim şartları gibi sebeplerle meydana gelmiştir²¹.

¹⁷ B. Bakar, *Ermeni Tehciri*, s. 97-99.

¹⁸ B. Bakar, *Ermeni Tehciri*, s. 103-109.

¹⁹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 1915-1920*, Ankara 1995, s. 10; S. Beyoğlu, "1915 Tehciri", *age*, s. 180; Davut Kılıç, "1915'te Tehcir Edilmeyen Ermeniler", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, II, Ankara 2003, s. 114-117.

²⁰ B. Bakar, *Ermeni Tehciri*, s. 85-87.

²¹ Y. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, s. 73-79; S. Beyoğlu, "1915 Tehciri", *age*, s. 183-184; A. Süslü, *Ermeniler*, s. 142.

Dolayısıyla, meydana gelen kayıplarda hükümetin kastî bir niyetinin olması söz konusu değildir. Zaten hükümet sevk sırasında görevini kötüye kullanan memurları ve jandarmaları azletmiş veya Divân-ı Harb-i Örfilerde cezalandırmıştır²².

I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru, Rusya'daki siyasî değişiklikler sebebiyle Türk-Ermeni ilişkilerinde bir yumuşama dönemine girilmiştir²³. Ermenilerin ve Rumların yeniden eski yerlerine dönmeleri konusunda bir esneklik doğmaya başlamıştır. Zaruî sebeplerle sevk edilen Ermenilerin, şartların değişip sevk gerekçelerinin ortadan kalkmasıyla tekrar eski yerlerine yerleşmeleri konusu gündeme gelmiştir. Nitekim, Talat Paşa Hükümeti, 8 Şubat 1918 tarihinde, sevk edilenlere ait gayrimenkullerin tasarruf hakkının, yeniden kendilerine verilmesi konusunda bir karar almıştır²⁴. Yine Talat Paşa, Halep mebusu Gezenyan Efendi'ye, başka yerlere nakledilen Ermenilerin eski yerlerine dönebilmeleri için iki milyon liralık bir tahsisatın ayrıldığını da haber vermiştir²⁵. Özellikle 1918 yılının ikinci yarısından itibaren geri dönüş konusundaki beklentiler artmış ve geri dönüş hazırlıklarının yapıldığı görülmüştür²⁶. Bu gelişmeler, İstanbul'daki Ermeniler ve Rumlar arasında büyük sevinçle karşılanmış ve sevk edilmiş olan Ermeniler küçük kabileler halinde dönmeye başlamışlardır²⁷. Ermeni ve Rumlar tarafından yayımlanan gazeteler, bu gelişmeleri; Osmanlı Devleti'nin teb'asına olan kadim şefkat ve merhamet anlayışının bir neticesi olarak yorumlanmış, Ermeni ve Rumları kullanan Rusya ve diğer devletlere ağır eleştirilerde bulunmuşlar ve onların, Ermeni ve Rumların temsilcileri olamayacağını ifade etmişlerdir. Nitekim, Ermenice yayımlanan **Hayrenik** gazetesi, 6 Ağustos 1918 tarihli sayısında şu ifadelerle yer vermiştir: “*Bu karar, Ermenilerin serî-i saltanata ve vatan-ı Osmaniyeye karşı asırlardan beri besledikleri sadakate bir delil teşkil eder. Bu karar bütün Ermeni cemaatini sevindirecektir. Buna mukabil Ermeniler de lâyetezelzel sadakatlarıyla vatanın imarına çalışacaklardır. Bu karar, fitneci dostlarını iskat edecektir*”²⁸.

²² Y. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, s. 59-62; A. Süslü, *Ermeniler*, s. 147.

²³ M. K. Öke, *Ermeni*, s. 133-136.

²⁴ BOA., BEO., 340841.

²⁵ İbrahim Ethem Atnur, “Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin Emvalinin İadesine Bir Bakış”, *Toplumsal Tarih*, Sayı 9, İstanbul 1994, s. 45.

²⁶ B. Bakar, *Ermeni Tehciri*, s. 154.

²⁷ Recep Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi, 1908-1923*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora tezi) İstanbul 1999, s. 216.

²⁸ Ermenilerin iskânı ve mallarının iadesi hakkında geniş bilgi için bkz. *İbrahim Ethem Atnur, Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskânı*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Erzurum 1991.

Fakat savaşın olumsuz şartları, Talat Paşa Hükümeti'nin bu konuda somut adımlar atmasını engellediğinden, dönüş kararının uygulanması, daha sonra kurulacak Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'ne kalmıştır.

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'nı 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi'ni imzalayarak mağlup bir şekilde bitirmiştir. İtilâf Devletleri de 13 Kasım'da İstanbul'a gelerek Osmanlı Devleti'ni kontrolleri altına almışlardır. Osmanlı Hükümetleri, bu fiilî işgale karşı koyamadıkları gibi, İtilâf Devletleri'nin her istediklerini yerine getirir bir duruma düşmüşlerdir.

İtilâf Devletleri, daha önce olduğu gibi, Ermenileri yine kullanarak emellerine kavuşma çabası içine girişmişler, Ermeni ve Rumların sevk sırasında "katliama" tâbi tutuldukları iddiasıyla, buna sebep olan İttihat ve Terakki Fırkası mensuplarının tutuklanarak yargılanmalarını istemişlerdir. Bu amaçla hazırladıkları "suçlu listelerini" de Osmanlı Hükümetlerine vererek, Divân-ı Harb-i Örfî mahkemelerinde şiddetli bir şekilde cezalandırılmaları için yoğun çaba sarf etmişlerdir.

A. ERMENİLERİN ESKİ YERLERİNE DÖNMELERİNE İZİN VERİLMESİ VE İTTİHATÇILARIN YARGILANMASI TARTIŞMALARI

Osmanlı Devleti'nin, 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesini imzalamasından sonra İtilâf Devletleri, İttihatçıları; Ermenileri öldürmek ve İngiliz esirlerine kötü muamelede bulunmakla itham ediyorlardı²⁹. Mütarekenin ağır şartlarını kabul etmek zorunda bırakılmış olan Osmanlı yöneticileri de, İtilâf Devletleri tarafından suçlandıkları konuları bir an evvel halletmek çabasına düşmüşlerdir. İşgal devletleri tarafından baskı altında tutulan, hiçbir gücü ve itibarı olmayan Osmanlı Hükümetleri için Ermeni meselesi, ilk önce çözülmesi gereken bir konu olarak karşılına çıkarılmıştı.

Nitekim, İttihat ve Terakki Hükümetinin son sadrazamı olan Talat Paşanın istifa etmesiyle yerine, 13 Ekim 1918 tarihinde sadrazam olan Ahmet İzzet Paşanın ele aldığı ilk işlerden birisi Ermeni meselesi olmuştur. 18 Ekim 1918 tarihinde yayımladığı bir tebliğ ile; Ermenilerin eski yerlerine dönmelerine izin verildiğini, seyahatlerine engel olunmamasını, emvâl-ı metrûkede bulunan boş evlere kimsenin yerleştirilmemesini ve asker ve sivil memurlar tarafından

²⁹ Başyazı(imzasız), "Acz-i Mürekkep", *Atı*, 27 K. Sâni 1335 (Ocak 1919), nr. 379; Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, I, Ankara 1998*, s. 32; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, 2, Mütareke Dönemi, 1918-1922*, İstanbul 1999, s. 51-52.

kullanılan evlerin boşaltılmasını istemiştir³⁰. Ayrıca dönmelerine izin verilen Ermenilerin tüm mallarının iâde edileceği de bildirilmiştir³¹. Ahmet İzzet Paşa Hükümetinin böyle somut adımlar atması Ermeniler arasında memnunluk meydana getirmiş ve alınan kararları sevinçle karşılamışlardır. Nitekim Ermeni Patriği, Ermenilerin dönüşüne izin verilmesi ve mallarının iâdesi konusunda alınan karardan birkaç gün sonra, 25 Ekim 1918 tarihinde Adliye ve Mezâhib Nezareti'ne gönderdiği arzuhalde şunları yazmıştır: “*Tebaa-i sâdıkası hakkında merhamet ve şefkati her zaman bîpâyân olan hükümet-i Osmaniyenin şu karar-ı âdilânesine bilumum tebaanın medyûn-ı şükrân olacağı şüpheden vârestedir*”³².

Diğer taraftan, hükümet Ermenilerin dönüşüne izin verirken, yollarda herhangi bir sıkıntı çekmemeleri için, giderlerken olduğu gibi, gelirlerken de ihtiyaç duyulan her türlü tedbiri almıştır. Dahiliye Nezareti, 5 Kasım 1918 tarihinde vilâyet ve mutasarrıflıklara gönderdiği bir şifre ile bu tedbirleri şöyle sıralamıştır:

- a- Yerlerine dönecek Ermenilerin, seyahat vesikası almalarının mecbur tutulması ve birtakım işleme tâbi olması yüzünden ahalinin müşkülât çektiği anlaşılmıştır. Bunun için, vesika almalarına gerek olmadığı, trene binerlerken bir liste tanzimiyle seyyare verilmesinin yeteceği,
- b- Trene binmeden evvel beklerken ve yolda yetecek kadar ekmek verilmesi, güzergâhta da yemek verilmesi,
- c- Seyahat edecek Ermenilere haftada iki defa tren tahsisi için Harbiye Nezareti'nden Hat Komiserliklerine emir verildiğinden, vilâyet ve kazaların bu tebligattan istifade ederek sevkıyatın en üst dereceye çıkarılması,
- d- Ermenilerin yol masraflarının Harbiye tahsisatından temin ve taahhüt edilmiş olduğu,
- e- Ermenilerin seyahat esnasında hiçbir taarruza ve tecavüze maruz kalmamalarının temini, mahallî asayiş ve inzibatın muhafazası hususlarına son derece dikkat edilmesi,

Bu konudaki açık tebligata rağmen, şikayet olması ve vazifeye lâkayt hareket edilmesi halinde mülkî memurların şahsen mesul olacakları bildirilmiştir³³.

³⁰ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 1915-1920*, Ankara 1995, s. 182; B. Bakar, *Ermeni Tehciri*, s. 157.

³¹ *BOA., BEO., DH. ŞFR., 92/238.*

³² *BOA., BEO., 340528.*

³³ *BOA., DH. ŞFR., 93/57.*

Ahmet İzzet Paşa Hükümeti, Ermenilerin geri dönüşüne izin vermesine, mallarının iadesine ve dönüşleri sırasında aldığı onca tedbirlere rağmen yine de içeride ve dışarıda eleştirilmekteydi. Özellikle Meclis-i Mebusan'da ve Meclis-i Ayan'da bulunan Gayrimüslim mebuslar tarafından ağır hücumlara uğramaktaydı. Eleştiriler sadece Gayrimüslim mebuslar tarafından değil, İttihat ve Terakki Fırkası karşıtı mebuslar tarafından da yöneltilmekteydi. Onlara göre, Osmanlı Devletini savaşa sokmuş, Ermenileri buldukları bölgeden başka mahallere sevk etmiş ve halkı perişan etmiş olan İttihatçılar bir an önce yargılanmalıydı. Ayrıca, Gayrimüslim mebuslar eleştirilerini sadece İttihatçılarla sınırlı tutmamışlar, yaptıkları konuşmalarda tüm Türk idarelerini suçlama gayreti içine girmişlerdir.

Nitekim, Ahmet İzzet Paşa Meclis-i Mebusan'da hükümetinin programını okurken, Türk mebuslarla Ermeni ve Rum mebuslar arasında şiddetli tartışmalar yaşanmıştır. Tartışmalar, Said Halim ve Talat Paşa kabinelerinin Divân-ı Âli'de yargılanması amacıyla, Divâniye mebusu Fuad Bey tarafından 28 Ekim 1918'de verilen takrirden sonra daha da şiddetlenmiştir³⁴. Özellikle Aydın mebusu Emanuel Efendi ve iki Rum arkadaşının verdiği bir başka takrirle, tartışmalar iyice büyümüştür. Emanuel Efendi bu takririnde; sevk sırasında Ermeni ve Rumların öldürüldüğünü, mallarının alındığını iddia etmiş, bunu yapanların da az bir grup tarafından değil, daha geniş bir cereyan tarafından gerçekleştirildiğini söyleyerek, âdetâ tüm Türk milletini töhmet altında bırakma gayreti içinde olmuştur³⁵.

Bu iddialara karşı Türk mebusları bir hayli sert tepki gösterip, bunun Türk milletine yönelik bir suçlama olduğunu ve kabul edilemeyeceğini belirtmişlerdir. I. Dünya Savaşı yıllarında Ermenilerin kendi devletlerine karşı Ruslarla yaptıkları işbirliğini hatırlatan ve gerçekleştirdikleri isyan ve çetecilik hareketlerini dile getiren Türk mebuslar, meydana gelen olaylarda Ermenilerin kendi sorumlulukları üzerinde durmuşlardır. Çünkü Ermenilerin sevkini durup dururken değil, savaş şartları içinde yaptıkları hareketler sebebiyle ve bir zaruret üzerine gerçekleştirildiğini belirtmişlerdir. Sevk olayı icra edilirken her türlü tedbirin alındığını da özellikle vurgulamışlar, Ermenilerin iddia ettikleri gibi, sevk asla bir imha amacı gütmeyeceğini dile getirmişlerdir³⁶.

³⁴ *Meclisi- Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC)*, c.1, 3. Devre, 5. İctima, 4. İnkad, Ankara 1992, s. 91-109.

³⁵ *MMZC.*, s. 110.

³⁶ *MMZC.*, s. 116.

Bu tartışmalardan sonra, kabine üyelerini sorgulayıp Divân-ı âli'ye verme yetkisi Meclis-i Mebusan'ın yetkisi dahilinde olduğundan, mecliste bulunan şubelerden birisinin, sorgulama işini yapması için kur'a çekildi. Bunun üzerine Said Halim ve Talat Paşa kabinelerinin sorgulama görevi Beşinci Şube'ye verildi. Fakat, Meclis-i Mebusan'ın kapatılması üzerine, herhangi bir karar çıkmadan yapılmakta olan sorgulama sona erdi³⁷.

Divân-ı âli'de sorgulama işinden bir sonuç çıkmaması üzerine, İttihatçıların bir an önce yargılanması için hükümete karşı içeride ve dışarıda baskılar daha da artmış, hükümet de söz konusu grupları yargılayabilmek için çıkış yolları aramaya başlamıştır.

B- DİVAN-I HARB-İ ÖRFÎ MAHKEMELERİNİN KURULMASI VE ÇALIŞMASI

1-Tehcir Zanlılarının Hangi Mahkemede Yargılanacakları Tartışmaları

a- Divân-ı Harb-i Örfî Mahkemelerinin Kurulması İsteği

Ermenilerin sevk meselesinden dolayı suçlanan İttihatçıların yargılanmaları gündeme gelince, hükümeti en fazla meşgul eden konu, suçluların nasıl ve nerede yargılanacakları hususu olmuştur. Çünkü suçlu olduğu düşünülen kişilerin görevleri ve yüklenmiş oldukları sorumlulukların cezaları farklılık arz etmekteydi.

Bu dönemde İttihatçıların mutlaka cezalandırılması yönündeki temayül, yargılama konusundaki içtihatları artırmıştır. “Kanûn-i Esâsi” hükümleri yeniden değerlendirilmeye başlanmış, ilgili hükümleri, hem suçlananların hem de suçlayanların en büyük dayanağı olmuştur. Fakat bu hükümleri uygulama gücünü elinde bulunduran mütareke hükümetleri, ülkenin geleceğini kurtarmayı İttihatçıların cezalandırılmasında gördükleri için, çıkış yolu bulma konusunda fazla zorlanmamışlardır.

Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin son günlerinde kurulan Beşinci Şube, bir yandan eski vükelâyı sorgularken, kamuoyu da vükelâ haricindeki memur veya normal vatandaşların nasıl yargılanacaklarını tartışıyordu. Musul Mebusu Fazıl Bey Meclis-i Mebusan'a bir takrir sunarak; harp sırasında bazı vilâyetlerde Müslim ve Gayrimüslim unsurlara karşı suç işleyenler hakkında barış görüşmelerine geçilmeden önce gerekli kanûni cezanın verilmesinin önemini

³⁷ Necmeddin Sahir Silan, “İkinci Meşrutiyette Divân-ı âli Hareketleri”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 12/29, İstanbul 1966, s. 2933.

dile getirmiştir. Ancak, bu tür cinayetlerin mercii olan nizamiye mahkemelerinin yargılamadaki yavaşlığı bilindiğinden, sayısı yüz binlere varan maznunların, tahkikat işlerinin yapılıp yargılanmasının yıllarca süreceğini ve o zamana kadar hayatta kimsenin kalmayacağını dile getirmiştir. Fazıl Bey, Kanûn-i Esâsi'nin 89. maddesinin “*fevkalâde*” bir mahkeme kurulmasını da yasakladığını belirterek, herkesin zihnini meşgul eden bu konunun nasıl halledileceğini sormuştur³⁸. 25 Kasım 1918 tarihinde verilen bu takrir ile, vükelâ haricindeki görevlilerin veya diğer sivil şahısların yargılanmalarının nasıl yapılacağı konusunun henüz netleşmediği anlaşılmaktadır. Hükümetin bundan bir müddet sonra, ülkede mevcut olan örfî idareyi bir çıkış yolu olarak görüp Divân-ı Harb-i Örfîleri kurması, konunun bu yönünün baştan düşünülmediği izlenimini vermektedir.

b- Sultan Vahdettin'in Olağanüstü Mahkeme İsteği

Osmanlı Devleti'nin mütarekeden hemen sonra, resmen olmasa da fiilen işgal edilmiş durumu, bağımsızlığının ortadan kalkmış olduğu görüntüsü vermekteydi. Bu durum, ülkede Osmanlı hukukunun ve egemenliğinin değil, işgal kuvvetlerinin emirlerinin geçerli olduğu bir biçime dönüşmesine sebep olmuştur. İstanbul'da bulunan İngiliz Yüksek Komiseri, “suçlu” gördüğü Türkleri yakalatmak ve bir an evvel ceza vermek için hem padişaha, hem de hükümete baskı yapmakta idi³⁹.

Ancak suçluların cezalandırılması için takip edilmesi gereken hukukî prosedür, yukarıda işaret edildiği gibi uzun bir yoldur. Böyle olunca içeride ve dışarıda oluşan kanaat, süratli ve kesin kararların alınacağı bir mahkemenin acilen kurulması gerektiğidir. Zaten, başka yol da yoktur. Çünkü devleti idare edenlere, ülkenin geleceği ile, yargılamaların hızı ve verilecek cezalar arasında güçlü bir ilişki olduğu inancı fazlasıyla yerleştirilmiştir. Bu bakımdan ülkeyi savaşa sokarak mahvedenlerin ve Ermeniler hakkında yapıldığı iddia olunan birtakım suçun faillerinin hemen cezalandırılmasının kesin yolunun, “*fevkalâde*” bir mahkeme kurulmasından geçtiğine inanılmıştır. Nitekim, Sultan Vahdettin'in A. F. Türkgeldi'ye bu konudan bahsederken; İtilâf Devletlerinin, ülkenin bağımsızlığını koruyabilmesi için, işlenen suçların faillerinin süratli bir şekilde yargılanmaları gerektiğini hissettirdiklerini söylemiştir. Mevcut kanunlar gereğince işin adlî mahkemelerde görülmesinin uzun zaman alacağını da belirten padişah, devlet hakkında Avrupa tarafından verilecek karardan evvel,

³⁸ BOA., BEO., nr. 340742.

³⁹ Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, Ankara 1951, s. 166-168; B.ilal N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Ankara 1995, s. 28.

gereken teşebbüslerin tamamlanmasının önemine değinmiştir. Böylece padişah, “*bu ahvâl-i fevkalâdeye karşı, fevkalâde bir divân-ı harb teşkilinin*” zarurî olduğunu söylemiştir. Türkgeldi de padişaha; olağanüstü bir mahkeme kurmanın zor olmadığı, ancak suçluların askerî mahkeme yerine, adlî mahkemede yargılanması yoluyla da maksadın gerçekleşeceğini, yoksa “*tarihin lisân-ı tarizinden*” kurtulunamayacağı karşılığını vermiştir. Buna karşılık padişah; mevcut kanunlar çerçevesinde adlî mahkemelerdeki yargılamaların süratli olmayıp, senelerce sürüncemede kalacağını söyledikten sonra; “*halbuki mesele istiklâlimizi temin olup, bu da vücûd-ı insaniyi kurtarmak için kat’ı uzuv kabilinden olacağı ve ecnebilerin zihniyeti bizim zihniyetimize uymayıp, bunlar bizi caniler hakkında henüz bir şey yapmamakla itham etmekte buldukları ve mâazallah-ı taâlâ istiklâlimiz zâyi olursa hakkımız dahi beraber zâyi olacaktır*”, demiştir⁴⁰. Böylece padişah, olağanüstü bir mahkemeyi, gerçekte var olduğuna inandığı “suçluların” yargılanması için değil, mağlup bir ülkeye karşı yapılmakta olan baskılar sonucu, bağımsızlığı kaybetmemek için kurulması gerektiğine inanmaktadır. Bu baskı, Ermeni meselesine karışanları cezalandıracağına dair söz veren padişahın⁴¹, bazı kimselere, özellikle ittihatçılara karşı girişeceği sert eylem arzusunu da karşılıyordu. Ayrıca Ermeni vesilesi ile bazı kimselerin bile bile feda edilebileceğinin ilk işaretleri de ortaya çıkmış bulunuyordu.

2- Tahkik Heyetlerinin Kurulması

a- Tahkik Heyetlerinin Görevleri ve Görev Bölgeleri

Tevfik Paşa Hükümeti iş başına gelince, İttihatçıların geçmiş icraatlarının sorgulanıp, meydana gelen birtakım suiistimallerin fâillerinin cezalandırılması konusunda çok yönlü baskı altında kalmıştır. Araştırılması istenilen suiistimallerin birisi de, Ermenilerin sevk edilmesi hadisesidir.

Bu amaçla Tevfik Paşa Hükümeti, Ermenilere karşı işlendiği iddia olunan “suçları” araştırmak üzere bir komisyon kurmaya karar vermiştir. Kurulacak komisyona Gayrimüslim görevliler de dahil edilerek, İtilâf Devletlerine yaranma amacı güdülmüştür⁴². Konu ile ilgili tartışma, Meclis-i Vükela’nın, 21 Kasım 1918 tarihindeki toplantısında ele alınmıştır. Dahiliye Nazırı Mustafa Arif Bey; muhtemelen bu tarihten önce, eski hükümet zamanında suiistimali olanlar hakkında adlî takibat yapılmasını ve “*ibret-i müessire*” gösterilerek hukuk işlerine vâkıf bir zatın görevlendirilmesi fikrini ileri sürmüştür. Ancak Meclisi-i

⁴⁰ A. F. Türkgeldi, *Görüüp*, s. 173.

⁴¹ Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Çev. Cemal Köprülü, Ankara 1991, s. 4.

⁴² Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, I*, Ankara 1998, s. 139.

Vükelâ; suçu olan memurlar hakkında tahkikat yapıp ait olduğu mahkemede cezalandırılmasını olumlu bulmakla beraber, takibat yapılacak işlerin çeşitliliği ve çokluğu sebebiyle, bu görevin bir kişiyle değil, hususî bir komisyon vasıtasıyla yapılmasını kararlaştırmıştır. Ayrıca bu komisyonda adlî memurlardan biri Rum, diğeri Ermeni milletine mensup iki zatın bulunmasının uygun olduğunu da özellikle belirtmiştir. Dahiliye Nezareti bu karar üzerine, eski Bitlis Valisi Mazhar Bey'in başkanlığında, Adliye Nezareti Umûr-ı Hukûkiye Müdür Muâvini Haralombos, Mülkiye Müfettişlerinden Emin, Hüseyin Hüsnu ve İstanbul İstinâf Mahkemesi azasından Artin Beyler'den oluşan beş kişilik bir Tahkik Heyeti kurmuştur⁴³. "Tetkîk-i Seyyiât veya Tahkîk-i Seyyiât Komisyonu" olarak bilinen bu heyet, Emniyet-i Umûmiye Dairesindeki görevine 24 Kasım 1918 tarihinde başlamıştır. Görevinde tamamen bağımsız olacağı bildirilen bu komisyon, Memûrîn Muhâkemât Kanununun vermiş olduğu yetkiye göre, kötü hali ihbar edilen memurları araştırıp, haklarında suç isnat olunanları tutuklayabilecekti. Komisyonun başlıca vazifesi ise; Ermeni ve Rumların sevk edilmesi sırasında bazı memurlar tarafından vukûa getirildiği iddia olunan yolsuzlukları araştırmak ve suçluları ortaya çıkarmaktır⁴⁴. Konu 11 Aralık 1918 tarihli Meclis-i Vükelâ toplantısında karara bağlanmış ve bu karar doğrultusunda, taşraya da Tahkik Heyetleri gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Komisyonun gideceği bölgeler ise şu şekilde taksim edilmiştir⁴⁵:

Ankara, Kastmonu Vilâyetleri ile Bolu Sancağına,
 Trabzon Vilâyeti ile Samsun Livasına,
 Bursa ve Edirne Vilâyetleri ile Çatalca Sancağına,
 Aydın Vilâyeti ile Çanakkale ve Karesi Sancaklarına,
 Konya Vilâyeti ile Eskişehir, Karahisar (Afyon), Kütahya ve Antalya
 Sancaklarına,
 Sivas Vilâyeti ile Kayseri ve Yozgat Sancaklarına,
 Erzurum, Van ve Bitlis Vilâyetlerine
 Diyarbakır ve Mamûratülaziz (Elazığ) Vilâyetlerine
 Adana Vilâyeti ile Maraş Sancağına,
 Urfa, Zor ve Antep Sancaklarına.

Tahkikat Heyetleri'nin görevleri ise, 14 Aralık 1918 tarihinde toplanan Meclis-i Vükelâ'da, "*müsellâh çetelerin tenkîli*" hakkındaki 19 Ağustos 1326

⁴³ BOA., BEO., 340684; T. Efkâr, 25 T. Sâni 1334 (Kasım 1918), nr. 2571.

⁴⁴ BOA., DH. İUM., 19/3 – 1/36.

⁴⁵ BOA., MV. 213/60; BOA., BEO., 340885.

tarihli kararnamenin sekizinci maddesinde belirtilen hususlara göre tayin edilmiştir. Buna göre Tahkikat Heyetleri; gerek istidla' komisyonlarından, gerekse mülkiye memurları tarafından ihbârı yapılan ve evrakı verilen suçlar hakkında tahkikât yapabileceklerdi. Ayrıca, sanıkların tutuklanmasına, kefaletle veya kefaletsiz olarak tahliye edilebilmelerine, tutuklama müzekkerelerinin geri istenilmesine, tahkikat sonucu duruma göre yargılanmaları için Divân-ı Harbler'e sevk etmeye veya men'i muhâkemeleri sonucu tahliyelerine dair çoğunlukla karar vermeye de yetkili kılınıyordu. Bunların yanı sıra, Tahkik Heyeti'nden çıkacak kararlara itiraz edilemeyeceği de belirtilmekteydi⁴⁶.

b- Divân-ı Harb-i Örfî Mahkemelerinin Kurulması

Osmanlı Devleti'nde 1876 tarihli Kânûn-i Esâsi'nin 23. maddesi; yapılacak yargılama kanunu hükmünce, hiç kimsenin kanunen mensup olduğu mahkemeden başka bir mahkemeye gitmeye zorlanamayacağı hükmünü öngörmekteydi. 89. maddesinde ise; her ne isim ile olursa olsun, bazı özel maddeleri görüşmek ve hükmetmek için belli mahkemeler dışında, fevkalâde bir mahkeme veyahut hüküm verme yetkisine sahip bir komisyonun kurulmasına izin vermiyordu⁴⁷. Yani, normal zamanlarda hangi sebeple olursa olsun, vatandaşların mevcut mahkemeler dışında kurulacak mahkemelerde yargılanmaları yasaklanıyordu.

Ancak, Kanûn-ı Esasî'nin 113. maddesi, hükümete fevkalâde zamanlarda örfî idare ilân etme hakkı tanıyordu. Örfî idare, kanunların ve mülkî nizamların geçici olarak tatil edilmesi idi. Örfî idare altında yönetilen mahallin idaresi ise, özel nizamnâme ile tayin edilecekti⁴⁸. Bu fevkalâde dönemlerde kurulan mahkemelere, "*Divân-ı Harb-i Örfî*" adı veriliyordu⁴⁹.

Diğer taraftan, suçlanan İttihatçıların ne Beşinci Şube'de sorgulanmakta oluşları, ne de Tahkik Heyetleri kurulup muhtelif bölgelere gönderilmiş olmaları yeterli görülüyordu. Çünkü İtilâf Devletleri ve İttihat ve Terakki Fırkası karşıtları, "suçluların" bir an önce cezalandırılmaları konusunda baskı

⁴⁶ BOA., MV. 213/62.

⁴⁷ Tuncer Özyavuz, *Osmanlı- Türk Anayasaları*, İstanbul 1997, s. 305, 322.

⁴⁸ 113. Maddenin tam metni şöyledir: "*Mülkün bir cihetinde ihtilâl zuhur edeceğini müeyyit âsâr ve emârât görüldüğü halde hükümet-i seniyyenin o mahalle mahsûs olmak üzere muvakketen idare-i örfiye ilanına hakkı vardır. İdare-i örfiye, kavânîn ve nizâmâtı mülkiyenin muvakkaten tatilinden ibaret olup, idare-i örfiye tahtında bulunan mahallin suret-i idaresi nizâm-ı mahsûs ile tayin olunacaktır*". T. Özyavuz, *Osmanlı- Türk*, s.327.

⁴⁹ Osman Köksal, *Tarihsel Süreci İçinde Bir Özel Yargı Organı Olarak Divan-ı Harb-i Örfiler, 1877-1922*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), s. 37-39.

yapıyorlardı. Bundan dolayı hükümet, İstanbul'da 1909'dan beri devam etmekte olan İdare-i Örfiyenin varlığını, Divân-ı Harb-i Örfiler'in kurulması için önemli bir hukukî dayanak olarak gördü⁵⁰. 20 Eylül 1293 (2 Ekim 1877) tarihli İdâre-i Örfiye Kararnâmesini⁵¹ esas alan hükümet, 14 Aralık 1918'de Divân-ı Harb-i Örfî'nin kurulmasını kararlaştırmıştır. Kararda; Divân-ı Harb-i Örfî'nin, seferberlik sırasında uygulanan tehcir muamelesinden istifade ederek, ihtilâl gayesi ile işlenen haksızlık ve tecavüze ait suçlarda dahil olanları, lââyık oldukları kanunî cezaya çarptırılacakları ifade ediliyordu. Ayrıca Tahkik Heyetlerinin araştırması sonucu yargılanması gereken tehcir suçlularının, ait oldukları adlî mahkemelerde yargılanmalarının “vakte muhtaç” olacağı sebebiyle, hızlı bir karar mekanizmasına olan ihtiyaç dile getirilmekteydi⁵².

Meclis-i Vükelâ, Divân-ı Harb-i Örfiler'in teşkilât ve çalışma esaslarını da, 19 Ağustos 1326 (1 Eylül 1910) tarihli “*Müsellah Çetelerin Tenkîli*” hakkındaki kararnâmeye göre düzenledi. Adı gecen kararnâmenin 24. maddesine göre; Divân-ı Harbler tarafından verilecek hükümler, İdâre-i Örfiye kumandanının emriyle, idam kararları ise padişahın onayı ile yerine getirilecekti. 25. maddesine göre; Divân-ı Harb, bir reis ile dört azadan ve bir müddeiumûmiden oluşacaktı. Reis ile azalarından ikisi memûrin-i askeriyeden olmak üzere Harbiye Nezareti tarafından, azalarının diğer ikisi memûrin-i adliyeden olmak üzere Adliye Nezareti tarafından tayin olunacaktı. Divân-ı Harb huzurunda yargılama açık ve savunma usulüyle yapılacaktı. Hükümler mutlak çoğunlukla ve temyiz hakkı olmaksızın, fakat gerekçeleri bir kanuna dayanarak verilecekti⁵³.

Meclis-i Vükelâ, 14 Aralık 1918 tarihinde Divân-ı Harb-i Örfiler'in kurulmasına karar verdikten iki gün sonra; 16 Aralık'ta da, İstanbul'da bir Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesi kurmuş ve heyetini tayin etmiştir. Kurulan bu mahkemenin reisliğine emekli Ferik Mahmut Hayret Paşa tayin edilmiştir. Azalıklarına ise, askeriyeden Usturuma Kolordusu Kumandanlığından emekli Mirliya Ali Nadir Paşa, Mülga Nizamiye yirmi yedinci Fırka Kumandanlığından emekli Mirliya Süleymaniyeli Mustafa (Kürt, Nemrut) Paşa, adliyeden aslî

⁵⁰ A. F. Türkgeldi, *Görüp*, s. 175; T. Z. Tunaya, *Siyasal Partiler*, s. 40; O. Köksal, *Divân-ı Harbler*, s. 23; *Yeni Gün*, 14 K. Evvel 1334 (14 Aralık 1918), nr. 101.

⁵¹ Bu kararnâmenin ikinci ve dördüncü maddeleri şöyle düzenlenmiştir: “*Devletin dahilî ve haricî emniyetini ihlâl edecek bilcümle cünhâ ve cinayetlerin asıl fâilleriyle, zîmedhal olanların sıfat ve haysiyetleri aslâ nazar-ı itibare alınmayarak Divân-ı Harb'de muhâkeme edilecektir*”.

⁵² BOA., MV., 213/62; BOA., MV., 249/234; BOA., BEO., 340905.

⁵³ BOA., MV., 213/62; BOA., BOE., 340905.

vazifeleri bâki kalmak üzere Dersaâdet İstinâf Mahkemesi azasından Şevket ve Artin Musdıçyan, müddeiumûmiliğine, Mahkeme-i Temyiz Baş Müddeiumûmiliği Baş Muâvini Nihad, müstantikliklerine Beyoğlu Bidayet Mahkemesi azasından Moiz Zeki, Misak Makaryan, Nazif ve Dersaâdet Bidayet Mahkemesi azasından Abdüssamed Efendiler tayin olunmuşlardır⁵⁴. Mahkemeyi oluşturan yedi kişilik heyetten üçünün Gayrimüslim olması dikkat çekicidir.

İstanbul'da bir Divân-ı Harb-i Örfi kurulduktan sonra, Sadaret 18 Aralık 1918 tarihinde Harbiye Nezareti'ne bir tezkere göndermiştir. Bu tezkerede, Meclis-i Vükelâ tarafından, 14 Aralık'ta Ferik Mahmut Hayret Paşa'nın başkanlığında İstanbul'da bir Divân-ı Harb-i Örfi kurulduğu hatırlatılmış ve aynı karara uygun olarak, taşrada İdare-i Örfiyenin uygulandığı yerlerde de süratli bir şekilde Divân-ı Harbler oluşturulmasının gereği dile getirilmiştir.

Buna göre, 20 Ocak 1919 tarihinde oluşturulan ve oluşturulması düşünülen mahkemeler ve yetki alanları şu şekilde kararlaştırılmıştır:

İstanbul Divân-ı Harbi; İstanbul vilâyetiyle Çatalca ve İzmit Livâları,
Tekfurdağı Divân-ı Harbi; Edirne vilâyetiyle Kale-yi Sultaniye Livâsı,
İzmir Divân-ı Harbi; İzmir vilâyetiyle Antalya ve Menteşe Livâları,
Antep Divân-ı Harbi; Adana vilâyeti ile Urfa ve İçel Livâları,
Bursa Divân-ı Harbi; Bursa vilâyeti ile Karasi Livâsı,
Van Divân-ı Harbi; Van vilâyeti,
Bâyezid Divân-ı Harbi; Bâyezid Livâsı,
Samsun Divân-ı Harbi; Samsun Livâsı
olarak hudut ve yetkileri belirtilmiştir⁵⁵.

8 Ocak 1919 tarihinde kurulduğuna yukarıda işaret edilen Edirne Divân-ı Harbi ile Bandırma Divân-ı Harbi, 20 Ocak'ta yapılan bir değişiklikle, görülen lüzum üzerine lağvedilmiştir⁵⁶.

c- Tutuklamaların Başlaması

Tevfik Paşa Hükümeti bir yandan Ermeni meselesi dolayısıyla suçlananların bir an evvel tutuklanıp yargılanması için her türlü fizikî hazırlıkları hızla tamamlarken, bir yandan da Ermenilerin sevkinde görev alan ve hâlen iş başında bulunan memurları görevden almaktaydı. Tetkik-i Seyyiât

⁵⁴ BOA., BEO., 340979; Divân-ı Harb-i Örfiler'in kuruluşu ile ilgili Padişahın İrade-i seniyyesi, *TV.*, 21 K. Evvel 1334 (Aralık 1918), nr. 3424; *Tasvir-i Efkâr*, 22 K. Evvel 1334 (Aralık 1918), nr. 2598; *Vakit*, 23 K. Evvel 1334 (Aralık 1918), nr. 419.

⁵⁵ BOA., BEO., 341346; BOA., MV., 214/25.

⁵⁶ BOA., BEO., 341493.

Komisyonu ise, çoktan vazifesine başlamış ve zanlıları tutuklamaya başlamıştı. Sultan Vahdettin de, 23 Kasım 1918 tarihinde Londra’da yayımlanan **Daily Mail** gazetesi muhabiri G. Ward Price’a verdiği beyanatta; Ermeniler hakkında reva görülen muameleleri büyük bir üzüntü ile öğrendiğini, bu çeşit olaylara yol açanların en ağır şekilde cezalandırılması için derhal inceleme ve araştırma yapılması emrini verdiğini söyleyerek, kendisinin ve babasının ne kadar İngiliz hayranı olduğunu da ilave etmiştir⁵⁷. Vahdettin’in, suçluların cezalandırılacağı yönündeki bu beyanatu, birçok masum insanın canının yanmasına başlangıç teşkil etmiş ve bu mülâkattan sonraki günlerde tutuklamalar hızla artmıştır. Bu beyanattan evvel gerçekleşmiş ve tespit edebildiğimiz ilk tutuklama, 5 Kasım 1918 tarihinde Diyarbakır eski valisi Reşit Bey’dir⁵⁸. Hükümet aynı günlerde vilâyetlere de emirler göndererek, tehcir ve benzeri konularla ilişkisi olanların tutuklanmasını istemiştir⁵⁹. Daha sonraki günlerde bu tutuklamalar artarak devam etmiştir. Meselâ; 2 Aralık’ta Mamûratülaziz valisi Sabit Bey’in⁶⁰, 16 Aralık’ta ise Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey’in⁶¹ tutuklandıkları anlaşılmaktadır. 21 Aralık’ta da, Ereğli Kazası Kaymakamı Şevki Bey azledilmiştir⁶². Ahmet Emin Yalman, ilk tutuklamalar hakkında bilgi verirken; 31 Kasım 1918’de, 150 kadar İttihatçının evinin dehşet yaratacak bir hava içinde

⁵⁷ Lütfi Bey, *Osmanlı Sarayının Son Günleri, İstanbul ?*, s. 448; M. Tayyib Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine, Birinci Kitap*, Ankara 1959, s. 15; S. Akşin, *İstanbul Hükümetleri*, s. 97.

⁵⁸ Dr. Reşit Bey 1872 yılında Kafkasya’da doğmuştur. Mekteb-i Tıbbiye’de kurulan ve daha sonra İttihat ve Terakki adını alacak İttihad-ı Osmani Cemiyeti’nin kurucuları arasında yer almıştır. Çeşitli yerlerde doktorluk görevlerinde bulunduktan sonra, I. Dünya Savaşı’nın en karışık döneminde Diyarbakır ve Ankara valiliklerinde bulundu. Özellikle Diyarbakır valiliği esnasında buradaki Ermenilerin faaliyetlerine yakından vakıf oldu. Bu olaylarla ilgili şu değerlendirmeyi yapmıştır: “Doğu’daki Ermeniler aleyhimize öylesine kışkırtılmıştı ki, şayet yerlerinde bırakılsaydı, çevrede bir tek Türk ve Müslüman yaşadığını görmek imkânsız olacaktı”. Dr. Reşit, Lice Kaymakamı ve Beşiri Kaymakam vekilini öldürtmenin yanında, Ermeni “tehciri” ve “katliamı” ile suçlanarak, 5 Kasım 1918 tarihinde tutuklanmıştır. Bekirağa Bölüğü’nde devamlı baskılara maruz kalıp, savunma dahi yaptırılmaması sonucu, hamama götürülürken otomobille kaçırılır. Firarından yaklaşık on gün sonra, Beşiktaş civarında içlerinde Ermenilerin de bulunduğu polisler tarafından etrafı sarılır. Yakalanacağını anlayınca da, teslim olmamak için kendi tabancası ile intihar eder. Dr. Reşid Bey hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nejdet Bilgi, *Dr. Mehmed Reşid Şahingiray Hayatı ve Hatıraları*, İzmir 1997; Ahmet Mehmetefendioğlu, *İttihat ve Terakki’nin Kurucu Üyelerinden Dr. Reşid Bey’in Hatıraları, Sürgünden İntihara*, İstanbul 1993; C. Bayar, *Ben de*, 5, s. 1524; *Tasvir-i Efkâr*, 8 Şubat 1335 (Şubat 1919), nr. 2646.

⁵⁹ *İkdam*, 6 T. Sâni 1334 (Kasım 1918), nr. 7807.

⁶⁰ *Vakit*, 2 K. Evvel 1334 (Aralık 1918), nr. 400.

⁶¹ Nejdet Bilgi, *Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey’in Yargılanması*, Ankara 1999, s. 93.

⁶² *TV.*, 21 K. Evvel 1334 (Aralık 1918), nr. 3423.

abluka edildiğini ve sonra tutuklamaların başladığını belirtmektedir. Ayrıca halk arasında, tutuklananların, 1500-2000 kişilik listelerin başındaki kimseler olduğu söylenmekteydi⁶³.

Hükümet, neredeyse tüm mesaisini tehcir meselesine tahsis etmiş olduğu halde, yine de işlerin yavaşlığı sebebiyle eleştirilmekten kurtulamamıştır. Nitekim, Dahiliye Nazırı Mustafa Arif Bey, Ermeni işlerinin yavaşlığı dolayısıyla kendisine yapılan eleştirilere cevap verirken; Dahiliye Nezâretine yöneltilen şikâyetleri anlayamadığını, çünkü Dahiliye Nezâretinin üzerine düşen görevi yaptığını belirtmiştir. Kendi vazifesinin, sadece “*tehcir ve teb'id*” işlerinde memurlardan sorumlu olanları ortaya çıkarmak ve bunları ait olduğu mahkemeye sevk etmek olduğunu belirten Mustafa Bey, ayrıca Mazhar Bey başkanlığında teşekkül eden komisyonun gerekli tahkikatı yaptığını ve şimdiye kadar yirmi iki takım tahkikat evrakını hazırlayarak Divân-ı Harbe gönderdiğini de ilave etmiştir⁶⁴. Tahkik heyeti reisi Mazhar Bey de Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği tezkerede, yaptığı araştırma sonucu, Ermeni işlerinden maznun bulunanların isimlerini kapsayan bir defteri, Divân-ı Harbe verilmek üzere Harbiye Nezareti'ne sunduğunu belirtmiştir. Defterde, muhtelif sınıftan memurların derecelerine göre isimlerinin yazılı olduğunu da ilave etmiştir⁶⁵. Bunun yanında, tehcir suçlusu olarak ihbar edilenler ya Tahkik Heyetleri vasıtasıyla İstanbul'a getirtiliyor ya da eğer aranan kişi bulunmuyorsa mahallî jandarma kuvvetlerine gizli bir şifre ile bildirilip tutuklanması ve firarına meydan verilmemesi sağlanıyordu⁶⁶.

Artık bundan sonra Dersaâdet Divân-ı Harb-i Örfisi, Tahkik Heyetlerinin kendilerine gönderdiği evrakları inceleyip, gerekli gördüğü kişileri tutuklamaktadır. Trabzon tehcirinden suçlu bulunan Acente Mustafa, eski valilerden Muammer, Atıf ve Memduh Beyler, Yozgat Jandarma Tabur Kumandanı Tefvik Bey, eski Bursa valisi Ali Osman Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti Bursa murahhası Konyalı İbrahim ve Belediye reisi Ahmet Muhtar Beyler başta olmak üzere, 9 Ocak 1919 tarihi itibarıyla 130 kişi tutuklanmıştır. Suçlu olduğu kabul edilen diğer şahısların ise, isimleri liste yapılarak

⁶³ Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerimiz ve Geçirdiklerimiz, I*, Yay. Haz. Erol Şadi Erdiç, İstanbul 1997, s. 409-410.

⁶⁴ *Vakit*, 3 K. Sani 1335 (Ocak 1919), nr. 431.

⁶⁵ *BOA., BEO.*, 341158.

⁶⁶ *BOA., DH. KMS.*, 49-1/53.

tutuklanması kararlaştırılmıştır⁶⁷. Tutuklananların gönderildiği yer ise meşhur Bekirağa Bölüğü'dür

Ocak ayı sonuna gelindiğinde ise hükümet daha geniş çapta tutuklamalara girişmiştir. Gece yarısı ani bir baskınla tutuklananlar; nazırlık yapmış ve devletin önemli kademelerinde görev yapmış önde gelen İttihatçılardır. Basına yansımış olan 32 kişilik liste içinde Dahiliye Nazırı İsmail Canbolat, İâşe Nazırı Kemal Bey, Meclis-i Mebusan eski reisi Hacı Adil Bey, İstanbul Mebusu Karasu Efendi, Meclis-i Mebusan eski Birinci Reisi Vekili Hüseyin Cahit(Yalçın), Merkez-i umumi azasından Ziya Gökalp Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti Kâtib-i umumisi Midhat Şükrü (Bleda) gibi isimler vardır⁶⁸. Gerçekte bu kişilerin tutuklanması pek intikamcı bir şekilde cereyan etmiştir. İzmir Valisi Rahmi Bey'in üzerini değiştirmesine bile fırsat verilmeden pijamasıyla karakola götürülmüşlerdir. Midhat Şükrü Bey'in evine gelen sivil polisler ise, kapı açılır açılmaz içeri dalmışlar ve içeride bulunan hanımı ve hizmetçileri korkutarak bayılmalarına sebep olmuşlardır⁶⁹. Bazıları ise, polise direnmek istemiş ise de zorla götürülmüştür. Hatta Lazistan mebusu Sudi Bey, kendisini zorla götüren polise; “*elbet bize de sizi tevkif etmek sırası gelecektir*”, diye mukabelede bulunarak teslim olmuştur⁷⁰. Hükümet İttihatçıları sadece tutuklamakla kalmamış, onların bankalardaki paralarına ve gayrimenkul mallarına da el koymuştur⁷¹. Ayrıca İttihat ve Terakki Partisinin kendisini feshettikten sonra

⁶⁷ *Vakit*, 9 K. Sani 1335 (Ocak 1919), nr. 436; *Tasvir-i Efkâr*, 9 K. Sani 1335 (Ocak 1919), nr. 2616.

⁶⁸ Basına yansıyan diğer isimler ise şunlardır: Karasi Mebusu Hüseyin Kadri Bey, Erzurum Mebusu Hüseyin Tosun Bey, Bursa Mebusu Rıza Bey, Lazistan Mebusu Sudi Bey, İzmir valisi Rahmi Bey, Teceddüt Fırkası Meclisi idare azasından Tevfik Rüşdü Bey, Diyarbakır valisi Bedrettin Bey, Muhacirin idaresi müdür muavini Veli Necdet Bey, İttihat ve Terakki murahhaslarından Ferid Bey, Esnaf Cemiyeti kâtib-i umumisi Selahaddin Bey, Merkez umumi katiplerinden Salim Bey, Polis Müdüriyeti kısm-ı siyasi müdürü Tevfik Hadi Bey, Boğazlıyan Kaymakamı Faik Bey, Enver Paşa'nın kethüdası Derviş Efendi, Edirne mebusu Hacı Adil Bey, Erzurum mebusu Vasfi, Müdür Hüseyin Tosun, Bursa mebusu Rıza Bey, İttihat ve Terakki merkezi umumi azasından Dr. Rasuhi, Teceddüt Fırkası azasından Dr. Tevfik Rüşdü, Esnaf Cemiyetleri reisi Memduh Şevket, eski nazır Haşim Bey'in biraderi Selahattin, Diyarbakır vali vekili Bedrettin, İstanbul Defterdarı Fazıl, Rüsumat müdürlerinden Salim, Darulfünun riyaziye muallimlerinden mühendis Şakir, Muhacirin müdüriyeti muavinlerinden Veli, memur Selahaddin. Askerî şahsiyetler ise şunlardır: Süleyman Numan, Mahmut Kâmil Paşalar, Cevad ve Vasfi Beyler ve kaymakam Ağâh Bey. *Vakit*, 1 Şubat 1335 (1 şubat 1919), nr. 459. Yeni Gün gazetesi tutuklu sayısını 28 olarak vermiştir. Bunlardan 22'sinin Polis Müdüriyetinde, 6'sının ise İstanbul Muhafızlığında bulunduğunu bildirmiştir. *Yeni Gün*, 3 Şubat 1335 (Şubat 1919), nr. 151.

⁶⁹ *Tasvir-i Efkâr*, 5 Şubat 1335 (Şubat 1919), nr. 2643.

⁷⁰ *Vakit*, 2 Şubat 1335 (Şubat 1919), nr. 460.

⁷¹ *TV.*, 3 Şubat 1335 (Şubat 1919), nr. 3462; *Yeni Gün*, 3 Şubat 1335 (Şubat 1919), nr. 151.

kurulan Teceddüt Fırkasına devrettiği mallar da el konulmaktan kurtulamamıştır⁷².

C- YARGILAMALARIN BAŞLAMASI

1-Yozgat Tehciri Yargılaması

Divân-ı Harb-i Örfî mahkemeleri, 16 Aralık 1918 tarihinde emekli ferik Mahmut Hayret Paşanın başkanlığında İstanbul'da kurulduktan sonra hemen çalışmaya başlamıştı. Ancak ilk duruşmaya, 5 Şubat 1919 tarihinde Yozgat Tehciri davası ile başlanabilmiştir⁷³. Bu davada, Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey, Yozgat Jandarma Tabur Kumandanı Binbaşı Tevfik Bey, Yozgat Evkaf memuru Feyyaz Ali Bey ve üç polis memuru, Yozgat Ermenilerinin sevki sırasında görevlerini kötüye kullanmak, mallarını almak ve bazı Ermenileri öldürmek iddiasıyla yargılanmışlardır.

Tevfik Paşanın ve Damat Ferit Paşanın sadrazamlıkları döneminde, on sekiz duruşma olarak devam eden Yozgat Tehciri davası, 8 Nisan 1919 tarihinde sona erdi⁷⁴. Duruşmalar sırasında mahkeme heyeti, mütareke ortamının siyasî atmosferine uygun şekilde hareket ederek haksız tavırlar sergilemiştir. Şahit olarak dinlenen Ermenilerin ifadelerindeki tutarsızlıklar, yalan ve iftira dolu beyanlar, mahkeme heyeti tarafından da görülmesine rağmen, yine de dinlemekte ısrar etmişler ve bu yalan ifadeler, heyetin kararını önemli ölçüde etkilemiştir. Yargılama sırasında kendileri ile ilgili dile getirilen öldürme, hırsızlık gibi çeşitli iddiaları delilleriyle reddeden sanıklar, yine de ceza almaktan kurtulamamışlardır. Yargılamanın sonunda Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey idam cezasına çarptırılarak 10 Nisan 1919 tarihinde infaz edilmiştir⁷⁵. Kemal Bey'in idamına kamuoyu büyük bir tepki göstermiş ve verilen ceza, İtilâf devletlerine yaranmak amacıyla siyasî bir taviz olarak

⁷² *Tasvir-i Efkâr*, 3 Şubat 1335 (Şubat 1919), nr. 2641; *İkdam*, 3 Şubat 1335 (Şubat 1919), nr. 7896. İttihat ve Terakki Fırkasının tasfiye edilişi, mallarına el konulması ve Teceddüt Fırkası hakkında geniş bilgi için bkz. Bünyamin Kocaoğlu, *İttihat ve Terakki Fırkasının Dağılması*, (Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi) Samsun 2003.

⁷³ *Hadisat*, 6 Şubat 1335 (Şubat 1919), nr. 60; *Vakit*, 6 Şubat 1335 (Şubat 1919), nr. 464; *Sabah*, 6 Şubat 1335 (Şubat 1919), nr. 10497. Ayrıca, Yozgat tehciri yargılamaları için bkz. Nejdî Bilgi, *Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması*, Ankara 1999.

⁷⁴ *Tasvir-i Efkâr*, 8 Nisan 1335 (Nisan 1919), nr. 2698; *Memleket*, 8 Nisan 1335 (Nisan 1919), nr. 56.

⁷⁵ *Memleket*, 11 Nisan 1335 (Nisan 1919), nr. 61; N. Bilgi, *Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in*, s. 162.

değerlendirilmiştir. Bunun için, cenaze merasimine halktan büyük bir katılım olmuş, cenazesi üzerine, “*Türklerin büyük şehidi Kemal Bey*”⁷⁶ yazılmıştır.

Mahkemenin kararı sonucu Tefvik Bey ise 15 yıl kürek cezasına çarptırılmıştır. O da verilen kararın siyasî olduğunu düşünerek değişik zamanlarda affını talep etmiştir⁷⁷. Diğer sanıklara ise herhangi bir suç unsuru bulunmadığı için ceza verilememiş, ancak tahliye de edilmeyerek aylarca hapiste yatmışlardır.

2- Diğer Yargılamalar

Divân-ı Harb-i Örfîlerde, Yozgat tehciri davasının yanında başka davalar da görülmüştür. Bunlardan bazıları; Trabzon tehciri davası, Büyük Dere tehciri davası, İttihatçıların önde gelenlerinin yargılandığı dava, İttihat ve Terakki Cemiyeti Kâtib-i Mesullerinin davası ve Mamüratülaziz (Elazığ) tehciri yargılamalarıdır. Bu yargılamalar sırasında da, Yozgat tehciri davasında olduğu gibi, birçok yalancı şahit görev almış, birtakım usulsüzlükler ortaya çıkmıştır. Mahkeme heyeti kararlarını verirken daha çok hukuk harici unsurların etkisinde kalmıştır. Zaten İttihatçı önderlerin yargılandığı davadan bir sonuç çıkmaması üzerine İngilizler, önemli kısmını eski sadrazam ve nazırların oluşturduğu bir grubu da Malta adasına götürmüşlerdir.

Damat Ferit Paşa'nın⁷⁸ sadrazam olduğu dönemlerde, İttihatçılara yönelik daha sert cezalar verilme istenmiştir. Bunun için, Divân-ı Harb-i Örfîlerin mahkeme heyeti sık sık değiştirilmiş, yargılama usulleri üzerinde daha çok oynanmıştır. Çoğu zaman, sanığın en tabii savunma haklarından olan lehinde şahit dinlenmesi, avukat tutması, yargılamaların açık yapılması gibi hakları elinden alınmış, ülkede örfî idarenin varlığı bahane edilerek, sanık aleyhine düzenlemeler yapmaktan kaçınılmamıştır. Özellikle Damat Ferit Paşa'nın sadrazamlığı sırasında mahkeme reisi olan Nemrut Mustafa Paşa Divân-ı Harb-i Örfîsi, sanıklara karşı son derece haksız muamelelerde bulunmuştur. Yargılamaların gizli olduğu bu dönemde, alelade birkaç duruşmadan sonra hemen idam kararları verilmiştir. Nitekim, hiçbir suçu olmayan Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey bunlardan birisidir. Nemrut Mustafa Divân-ı Harb-i Örfîsi, Nusret Bey hakkında önce 15 sene kürek cezası vermişken, Mustafa Paşa'nın idam kararı verme konusundaki ısrarı yüzünden, mahkeme üyesinin birisinin

⁷⁶ C. Bayar, *Ben de*, s. 1523.

⁷⁷ BOA., *DH. EUM. AYŞ.*, 27/59.

⁷⁸ Damat Ferit Paşa hakkında geniş bilgi için bkz. Can Ş. Erdem, *Sadrızam Damat Ferit Paşa*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2001.

değiştirilmesi ve ilâve yalancı şahitlerin dinlenmesi suretiyle, karar idam olarak değiştirilmiştir. Böylece, sanığa temyiz hakkı da tanımayan mahkeme, bir şahıs hakkında aynı suçtan iki ayrı hüküm mazbatasını düzenlemek gibi bir hukuk faciasına yol açmış ve idam kararı infaz edilmiştir. Yapılan bu haksız muamele daha sonra ortaya çıkarılmış, Divân-ı Harb reisi Mustafa Paşa ve arkadaşları hapis cezasına çarptırılmışlardır. Ancak Sultan Vahdettin Mustafa Paşa'yı affetmiştir⁷⁹.

SONUÇ

İtilâf Devletleri, mütarekeden sonra işgal altındaki Osmanlı hükümetlerine kurdurdukları Divân-ı Harb-i Örfîleri, bir koz olarak kullanma çabası içinde olmuşlardır. Bu süreçte görünüşte, sadece Ermenileri sevk eden ve onlara karşı birtakım suiistimaller yaptıkları iddia olunan İttihatçıların cezalandırılmaları amaçlanıyor gibiyse de, gerçekte, İtilâf Devletleri'nin menfaatlerine karşı çıkan herkesin cezalandırılmak istendiği ortaya çıkmıştır. Bunun en açık ispatı, söz konusu bu mahkemelerin bir müddet sonra Mustafa Kemal Paşa dahil, Millî Mücadele'ye katılan ve destek veren herkesi yargılayacak olmasıdır. Ayrıca Ermeni taraftarları, bu fırsattan istifade diyerek, sözde "Ermeni katliamının" küçük bir grup tarafından değil, bütün bir millet tarafından gerçekleştirildiği iddialarını da dile getirerek, Türk milletinin tamamını suçlama gayretine girişmişlerdir.

Netice olarak, mütarekeden sonra tehcir suçlularını cezalandırmak amacıyla kurulan Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesi, birtakım eski görevlilere idam dahil çeşitli cezalar vermiştir. Bugün bazı çevreler, mahkemenin bu kararlarını, Ermenilere yapıldığı iddia olunan "zulümlerin" bir ispatıymış gibi sunma gayreti içine girmişlerdir. Yukarıda verdiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Divân-ı Harb-i Örfî'de yapılan yargılamaların objektif hukuk kuralları içinde cereyan ettiğini söylemek mümkün değildir.

Ulaştığımız sonuçları 5 madde halinde şöyle ortaya koyabiliriz.

1- Divân-ı Harb-i Örfî Mahkemelerinin Kurulduğu Dönem:

Mütarekenin imzalanmasıyla birlikte İstanbul'u işgale başlayan İtilâf Devletleri, her kuruma olduğu gibi, yargıya da müdahale etmişlerdir. Zaten 1918 yılından sonra tam bağımsız bir Osmanlı Devleti'nden bahsetmek oldukça güçtür. Nitekim, Divân-ı Harb-i Örfî'de yargılanacak olan "suçluların" çoğu, İtilâf Devletlerinin belirlediği listelere göre tespit edilmiş , hükümet de o istikamette

⁷⁹ BOA., BEO., 350453.

tutuklama ve yargılama işlerine girişmiştir. Dolayısıyla birtakım eski görevlilere idam dahil verilen tüm cezalar, herhangi bir suç unsurunun bulunmasından dolayı değil, iç ve dış baskılar sonucu tecelli etmiştir. Çünkü hükümetlerin bu dönemdeki genel politikaları, işgal kuvvetlerine tam bir teslimiyettir.

2- İşgal Kuvvetlerinin Baskıları: İtilâf Devletleri ve özellikle İngiltere, İttihatçıların yargılanmaları konusunda oldukça kararlı ve baskıcı davranmışlardır. Amiral Calthorpe, Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa'ya; *“İngiltere Hükümeti, Ermeni tehcirinde görev alanları ve İngiliz esirlerine kötü davrananları cezalandırmaya karardır”* demiş, Mustafa Reşit Paşa da, mahkemelerin kurulduğunu, suçlu olanları yargılamaya başladıkları cevabını vermiştir. İtilâf Devletleri'nin temsilcileri, özellikle 1919 yılı başından itibaren baskılarını daha da artırmışlar, yargılamanın yapılacağı Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesi salonunu dahi teftiş ederek, yargılama konusunda gösterilen gayretten dolayı hükümete memnuniyetlerini beyan etmişlerdir. Ayrıca hapisaneleri gezerek, Osmanlı hükümetinden izin almaksızın içeride bulunan onlarca katil, hırsız ve diğer suçları işlemiş Rum ve Ermeni mahkûmları tahliye etmişlerdir.

Dolayısıyla, etrafında İngiliz, Fransız ve İtalyan askerlerinin nöbet tuttuğu bir mahkemede adil yargılamanın yapılamayacağı tabii olduğundan, buradan verilmiş olan hükümlerin de *“adalet”* ve *“hukuk”* kavramları içinde değerlendirilmesi mümkün değildir.

3- İttihat ve Terakki Fırkası ile Hürriyet ve İtilâf Fırkası Arasındaki Rekabet: Divân-ı Harb-i Örfî'de verilen hükümlere etki yapan önemli unsurlardan birisi de, bu iki fırka arasındaki siyasî düşmanlıktır. İtilâf Devletleri'nin güçlerini de arkalarına alarak, İttihatçılara karşı amansız bir mücadeleye girişen Hürriyet ve İtilâfçılar, verilen her hükümde büyük rol oynamışlardır. Hürriyet ve İtilâfçılar, siyasî rakipleri olarak, İttihat ve Terakki iktidarları döneminde görev yapmış herkese suçlu gözüyle bakmışlar ve en ağır cezaların verilmesi için çaba harcamışlar; azınlık ve yerli muhalif basının da desteğiyle, İttihatçılara karşı intikam derecesinde hücum etmişlerdir.

Divân-ı Harb-i Örfî'deki yargılamalar hep bu çekişme içinde cereyan etmiş, ceza verilmesini istedikleri bir İttihatçıya karşı *“tehcir”*, *“taktil”*, *“ihtikâr”* ve *“isyan”* gibi suçlamaları mesnetsiz olarak yöneltmişlerdir.

4- Mahkeme Heyetinin Tutumu: Divân-ı Harb-i Örfî'nin hakim heyeti, iş başına gelirken hep adil bir yargılama yapacakları vaatlerinde bulundularsa da, bunu asla gerçekleştirmemişlerdir. Çünkü mahkeme heyeti kendi iradesiyle

değil, siyasî iradenin isteği doğrultusunda hareket etmiştir. Nitekim bunu, Divân-ı Harb-i Örfî reisi Nemrut Mustafa Paşa açıkça dile getirerek; “*işgal altında çalışan bir Divân-ı Harb, vicdanından ziyade hisleriyle hareket eder. Bu bize yukarıdan gelen emirdir*” demiştir. Mahkeme hükümlerini, iç ve dış siyasetteki gelişmelere göre veya yapacağı etkileri hesaba katarak vermiştir. Bu yüzden ceza verirken suç bulamadığı için çoğu zaman zorlanmıştır. Böyle olunca da maznunların çoğu aylarca suçsuz yere yatmış, bazen de bir kazan hırsızlığını soruşturmak için mahkeme günlerce sürmüştür. Ancak yardımlarına her zaman, Rum ve Ermenilerin düzenledikleri yalancı şahitler veya İttihatçılardan intikam almak düşüncesinde olan Hürriyet ve İtilâf Fırkası taraftarları yetişmiş; mahkeme heyeti de kararlarını onların ifadeleri üzerine inşa etmiştir.

5- Divân-ı Harb-i Örfî Kararlarının Temyizi: Divân-ı Harb-i Örfîler’in yargılama usulleri düzenlenirken en fazla bu konu üzerinde oynama yapılmıştır. Hükümetler temyiz maddelerini, daha çok siyasî vaziyetin aldığı şekle göre belirlemişlerdir. Bazen mahkeme kararlarının temyizine izin verirlerken, bazen de sanığa avukat tutmak, duruşmaları açık yapmak gibi temel hakları bile tanınmamıştır. Mahkeme heyeti hem savcı, hem sorgu hakimi olmuş, kararlar gizlilik içinde alınmıştır.

Diğer taraftan, 1920 yılının sonlarında ikinci defa iş başına gelen Tevfik Paşa hükümeti, uygulanmakta olan yargılama usulünden rahatsız olunca, sanıklara temyiz hakkını yeniden vermiştir. Özellikle Damat Ferit Paşa Hükümetleri döneminde yapılan suiistimallerin ortaya çıkmaya başlaması, bu kararın alınmasında etkili olmuştur. Nitekim, Meclis-i vükelâ’da bu karar alınırken, verilen hükümler kastedilerek; “*ne erbâb-ı hukuku, ne de kamu vicdanını tatmin eden bir isabet-i kanuniye görülemediği için Divân-ı Harb-i Örfî Kararlarının temyiz edilmesinin*”, gerçeğin ortaya çıkması için gerekli olduğuna dikkat çekilmiştir.

Bu kararın alınmasından sonra Temyiz Heyeti geçmiş dosyaları yeniden incelemiş ve birçok usulsüzlükler tespit etmiştir. Mahkemede görev yapan güvenlik güçlerinin zorla suçlu bulma çabaları, üstlerinin gözüne girmek ve terfi edebilmek için tutukladıkları şahısları döverek suç itiraf ettirmeleri Divân-ı Harb-i Örfîlerin nasıl çalıştığını ispatlamıştır. Keza, Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey hakkında önce hapis, sonra idam cezası veren iki ayrı hüküm dosyası da bu devrede ortaya çıkarılmıştır.

Böylece mütareke dönemi Divân-ı Harb-i Örfîleri'nin, hükümlerini nasıl bir politika takip ettiği de anlaşılmıştır. Dolayısıyla böyle usulsüz ve baskılar altında çalışan siyasî amaçlı bir mahkemeyi, objektif ve tarafsız olarak muhakeme yapmış bir yargı organı gibi değerlendirmek ve hükümlerinden siyasî sonuçlar çıkarmaya çalışmak, birtakım hayalî iddiaları ispatlayabilmek için, adlî bir kurumda söz konusu yolsuzlukları ve haksızlıkları meşru görmek olacaktır. Ayrıca, sadece verilen cezaları görüp de, hükümlerin nasıl ortaya çıktığı konusunu göz ardı etmek, meselenin anlaşılmağını devam ettirmekten başka bir anlam taşımaz.

Kısacası, bu dönemdeki Divân-ı Harb-i Örfî mahkemelerini, Osmanlı Devleti'nin hür iradesiyle birtakım gerçeklerin ortaya çıkması için kurduğu bağımsız ve adil bir kurum olarak görmek mümkün değildir. Böyle bir mahkemenin verdiği hükümlerin de, hukuken bir geçerliliği olduğunu düşünmek son derece zordur.